

JOSEF MICHEK

SPECIFICKÉ RYSY PRŮBĚHU KRIZE V ČESKOSLOVENSKU V RÁMCI SVĚTOVÉ HOSPODÁŘSKÉ KRIZE TŘICÁTÝCH LET

V říjnu 1929 začala krachem na newyorské burse cyklická hospodářská krize, která zachvátila celý kapitalistický svět. Účelem tohoto článku je zhodnotit průběh této nejničivější hospodářské katastrofy v dějinách kapitalismu v buržoazním Československu, poukázat na její specifické zvláštnosti, podmíněné samou strukturou československého hospodářství. Jde v podstatě o to, že začátek krize se v ČSR datuje téměř o rok později než v ostatním kapitalistickém světě. Krize zde byla hlubší a pustošivější než v celosvětovém průměru a pokračuje i v době, kdy se ostatní kapitalistické státy ocitají již v další fázi cyklu, v depresi.

*

Po rozpadu Rakousko-Uherské říše v říjnu 1918 a po vzniku samostatného československého státu připadla naší republice převážná část (asi 70—80 %) průmyslu celého bývalého Rakouska. U lehkého průmyslu byl tento podíl ještě vyšší. Tak např. na území ČSR bylo 80 % textilního průmyslu, 90 % sklářského, veškerá výroba bižuterie apod. Vezmeme-li v úvahu, že v podstatě táž výrobní kapacita postačovala — i když jen relativně — pro 54 milióny obyvatel Rakouska-Uherska, snadno pochopíme, že pro 14 miliónů obyvatel byla tato kapacita nepoměrně velká a vnitřní trh příliš úzký. Proto se Československá buržoazie musila rychle přizpůsobit novým podmínkám a hledat nové zahraniční trhy. A skutečně, již od roku 1919 začíná československé zboží pronikat na evropské trhy. Evropa, zpustošená první světovou válkou, potřebovala velké množství spotřebního zboží; tím se pro expansi československých výrobků vytvořily obzvláště příznivé podmínky. Německo jako poražený stát nebylo zprvu schopno vážněji konkurovat, a tak se ČSR stala největším vývozcem střední a jihovýchodní Evropy. Řada střeoevropských a balkánských států byla do značné míry odkázána na dovoz zboží z ČSR.

Také v letech 1921—1925 mělo Československo, nehledě na určité výkyvy způsobené poválečnou krizí roku 1921—1923, příznivé podmínky pro rozvoj průmyslové výroby i pro odbyt vyrobeného zboží. V tomto období probíhá v Československu obnova fixního kapitálu. Avšak pro československou buržoazii bylo důležité, že probíhala obnova fixního kapitálu také v ostatních evropských státech. Současně se začíná budovat lehký průmysl v mnohých agrárních, především střeoevropských zemích a na Balkáně. To znamená, že kromě spotřebního zboží se naskytly rozsáhlé odbytové možnosti i pro velké investiční celky. Přesto však byly ve vývozu po celou dobu trvání buržoazního Československa na prvním

místě výrobky lehkého, hlavně textilního zboží a konfekce, na druhém místě potraviny a nápoje a teprve na třetím místě byly výrobky železářské.

V předvečer krize dosáhl československý zahraniční obchod obrovských rozměrů. Celková hodnota dovozu činila v r. 1929 19.962 miliónů Kč, hodnota vývozu činila 20.497 miliónů Kč.

Můžeme směle říci, že československé národní hospodářství tehdy bylo v bezprostřední závislosti na zahraničním obchodu, a to mělo v pozdější fázi krize za následek, že v ČSR byl pokles výroby ze všech kapitalistických států nejhlubší. Tato okolnost byla také jednou z příčin dlouhého trvání krize v ČSR. Avšak na druhé straně to byl právě rozvinutý zahraniční obchod, hlavně vývoz, který podstatně zdržel (téměř o celý rok) nástup krize. Dlouhodobé objednávky uzavřené krátce před krizí totiž poskytl práci řadě průmyslových odvětví a zabráňovaly poklesu výroby. Tento fakt si ukážeme nejprve na jednom z typických předmětů zahraničního obchodu, textilu.

Zahraněční obchod textilem podle množství (v 1000 q a procentech sezónního průměru 1925—1928)¹

Roční průměr	Dovoz	%	Vývoz	%	Saldo	%
1920—1923	1400	55	614	42	786	72
1924—1926	2276	89	1247	85	1029	95
1927	2987	116	1687	115	1298	119
1928	2595	101	1577	108	1018	93
1929	2643	103	1606	110	1037	95
1930	2468	96	1458	100	1101	92

Uvedená tabulka nám jasně ukazuje, že zahraniční obchod s textilem je na vysoké úrovni i v r. 1930, tedy v době, kdy se v ostatním kapitalistickém světě hospodářská krize projevuje již velmi výrazně. Vidíme, že v r. 1930 činí dovoz textilních surovin 96 % a vývoz textilních výrobků dokonce 100 % sezónního průměru 1925—1928. Úpadek ve srovnání s r. 1929, který činí u dovozu 7 % a vývozu 9 %, je poměrně velmi malý, vezmeme-li v úvahu, že v tomto roce (1929) dosáhl zahraniční obchod s textilem rekordní výše.

A nyní jak vypadá situace u jiných výrobků důležitých pro zahraniční obchod.

Vývoz hlavních druhů prům. zboží (v procentech sezónního průměru 1925—1928)³

	Textil	Kůže	Železo	Sklo	Hliněné zboží	Papír
1930 1. čtvrtletí	504	99	131	89	36	37
2. čtvrtletí	447	109	127	96	37	38
3. čtvrtletí	543	82	112	91	37	38
4. čtvrtletí	470	96	225	109	36	42
1931 leden	321	83	121	72	19	36
únor	351	69	111	76	26	29
březen	363	112	119	73	27	27

Vývoz hlavních druhů prům. zboží (v miliónech Kč)²

	Textil	Kůže	Železo	Sklo	Hliněné zboží	Papír
1929 1. pololetí	109	150	117	108	118	113
3. čtvrtletí	109	133	136	119	119	124
4. čtvrtletí	101	152	120	116	119	113
1930 1. čtvrtletí	96	143	141	91	112	123
2. čtvrtletí	97	133	114	93	106	122
3. čtvrtletí	91	109	91	92	103	117
4. čtvrtletí	76	100	153	96	84	110
1931 leden	69	169	131	76	63	119
únor	68	106	102	81	87	100
březen	62	122	98	70	75	84

Tyto číselné údaje opět nasvědčují tomu, že i v jiných odvětvích výroby je zahraniční obchod, resp. export poměrně na výši. Tak například vývoz železářských výrobků je ve 3. čtvrtletí 1930 na stejné výši jako vývoz textilu, činí 91 % sezónního průměru 1925—1928, u skla tento ukazatel činí 92 %, u hliněného zboží 103 %, u papíru 117 % a u kožených výrobků 109 %. Export kožených výrobků se drží na obzvláště vysoké úrovni ještě po celý rok 1930, dokonce ještě v první polovině roku 1931. Čím si to vysvětlit? Nutno uvážit, že po předchozí racionalizaci a zvýšení intenzity práce v Baťových závodech bylo toto výrobní odvětví schopno konkurovat na všech světových trzích. Vývoz bot a jiných kožedělných výrobků v r. 1930—1931 nijak zvlášť neklesá (je pouze o 5 % nižší než v r. 1929), a tím se také i výroba udržuje na vysoké úrovni. Teprve koncem r. 1931 se ukazuje, že světový trh se natolik zúžil, že ani výjimečně levné Baťovy výrobky již nenacházejí odbyt. U všech ostatních druhů vývozního zboží je však situace poněkud jiná. Úroveň exportu u převážné většiny zboží se r. 1930 pohybuje kolem 100 % úrovně r. 1929, avšak již v 1. polovině r. 1931 lze pozorovat rapidní pokles. A právě tento pokles exportu byl předzvěstí katastrofy v letech 1932 až 1933. Poslední čtvrtletí r. 1931 znamená zhroucení celého čs. národního hospodářství.

A zde již přikročujeme k rozboru další otázky, a sice výjimečné intenzity a délky krize.

Nejprve si provedeme srovnání průběhu hospodářské krize v Československu s ostatním kapitalistickým světem vyjádřené v indexu.⁴

	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Československo	100	89,2	80,7	63,5	60,2	66,2
Ostatní kap. státy	100	86,3	74,8	63	71,3	77

Z této tabulky vysvítá, že v Československu byl rokem největšího úpadku ne rok 1932 jako v ostatních kapitalistických státech, nýbrž rok 1933, kdy úroveň výroby činila 60 % výroby z r. 1929. V kulminačním bodu krize byla úroveň výroby v ČSR o 3 % nižší než v celosvětovém průměru.

Jako příčinu tohoto jevu jsme uvedli nevýhodnou strukturu čs. průmyslu,

silně závislého na zahraničním obchodu. Tuto tezi zbývá podložit fakty, číselnými ukazateli. Nejprve poukážeme na vývoj úrovně zahraničního obchodu a výroby v r. 1929—1933.

Hodnota zahraničního obchodu v r. 1929—1933 (v tisících Kč)⁵

Rok	Dovoz	Vývoz	Bilance
1929	19 962	20 496	+ 23
1930	15 557	17 471	- 144
1932	11 764	13 118	+ 1354
1931	7 486	7 342	+ 1759
1933	5 831	5 854	+ 534

Index průmyslové výroby v letech 1929—1933 (1929 = 100)⁶

Měsíc	1929	1930	1931	1932	1933
I.	95,5	94,6	97,9	67,8	59,1
VI.	101,6	89,7	82,4	62,9	60,0
XII.	98,5	85,2	75,0	63,0	61,5

Uvedené číselné údaje ukazují přímou závislost výroby na zahraničním obchodu. Jestliže v r. 1930 dovezlo Československo zboží za 15 517 mil. Kč a vyvezlo za 17 471 mil. Kč, činí v r. 1931 tento obnos u vývozu 13 118 mil. Kč a u dovozu 11 763 mil. Kč. Pokles zahraničního obchodu je tedy značný, avšak poměrně malý ve srovnání s r. 1932, kdy činí u dovozu více než 4 miliardy Kč; vývoz pak klesl dokonce o polovinu. Zcela obdobná je situace v průmyslové výrobě. V r. 1929 pozorujeme jen nepatrný náznak krize, avšak značné výkyvy již tehdy svědčily o brzkém všeobecném poklesu výroby. Rok 1930 je rokem poznenáhlého poklesu, v následujícím roce se situace dokonce citelně zlepšuje. V lednu r. 1931 je úroveň výroby pouze o 2 % nižší než činí průměr r. 1929. V polovině téhož roku však výroba zase klesá a v prosinci činí index už jen 75 %. Rok 1932 je ve znamení prudkého poklesu výroby. Nejohroživější byla situace v půli r. 1933, kdy index výroby činil pouze 60 % r. 1929. Takovýto pokles nebyl zaznamenán v žádném vyspělém kapitalistickém státě.

V roce 1933 přechází světová hospodářská krize v depresi zvláštního druhu, po níž, na rozdíl od jiných průmyslových cyklů, nedochází k takové obnově fixního kapitálu, která by dala impuls k určitému krátkodobému rozkvětu kapitalismu. Překážkou je tu chronické nevyužívání výrobních kapacit už v době konjunktury 1927—1928, z toho vyplývající chronická nezaměstnanost a trvalí agrární krize. Tyto negativní prvky působily tehdy také u nás, s tím rozdílem, že se projevovaly daleko intenzivněji než v ostatním kapitalistickém světě, a kromě toho zde působily i jiní činitelé, na které bude poukázáno níže.

Nyní srovnáme průběh konečné fáze krize a deprese v ČSR a v ostatním kapitalistickém světě podle čtvrtletí (rok 1929 = 100).⁷

Rok	1932		1933				1934			
Čtvrtletí	III.	IV.	I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.	IV.
Svět (bez SSSR)	60	64	63	71	77	72	76	76	74	76
Československo	61	64	58	59	60	64	64	70	68	66

Rok	1935				1936			
Čtvrtletí	I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.	IV.
Svět (bez SSSR)	82	81	82	89	88,5	93,5	96,5	102,3
Československo	65	67	69	78	74,7	76,7	79	90,2

Tabulka ukazuje, že úroveň průmyslové výroby v ČSR byla na stejné výši s celosvětovým průměrem pouze ve čtvrtém čtvrtletí r. 1932. V témž čtvrtletí následujícího roku čs. ekonomika dosahuje stejné úrovně jako v r. 1932, kdežto celosvětový průměr je již na značném vzestupu. Tato diference je v následujících letech stále výraznější. Jestliže 1934 zaostávala naše ekonomika za celosvětovým průměrem o 6–12 %, činí tento rozdíl v r. 1935 již 11–17 %, a v roce 1936 12–17 %.

V jednotlivých průmyslových odvětvích vypadala situace takto:

Index průmyslové výroby v r. 1934–1935 (1929 = 100)⁸

Rok – Měsíc	Hornictví	Kovodělný	Sklářský	Porcelán	Kamen a zeminy	Chemický	Textilní	Koženélný	Oděvnícký	Celkový index
1934	64,9	47,5	51,8	40,0	46,8	90,2	75,9	87,8	77,9	66,5
1935 I.	67,5	55,5	54,9	46,0	20,9	98,7	64,8	62,9	73,2	64,6
II.	64,8	56,6	54,5	44,1	14,3	99,4	68,8	62,4	77,0	64,9
III.	61,1	52,9	52,9	46,0	23,4	98,9	71,0	59,3	79,4	64,9
IV.	61,2	51,5	51,0	46,3	37,3	98,1	71,1	60,8	78,9	66,1
V.	57,2	58,0	51,2	45,3	52,4	97,3	71,6	68,9	75,8	68,3
VI.	58,4	58,2	50,8	41,5	59,7	87,8	68,5	62,3	75,0	67,9

Tento index nasvědčuje tomu, že v základním odvětví národního hospodářství, v hornictví, se situace v r. 1935 nijak nelepší, naopak od ledna do června se projevuje pokles těžby. Teprve v r. 1936–1937 následuje vzestup, avšak úroveň výroby je stále povážlivě nízká. Do hornictví se po krizi neinvestuje, obnova fixního kapitálu se neprovádí. Těžba se později sice zvyšuje, avšak téměř výhradně zvyšováním intenzity práce v dolech. Svědčí o tom následující údaje o těžbě uhlí na 1 dělníka a směnu.⁹

Rok	Těžba uhlí v r. 1929—1936			
	černého		hnědého	
	celkem v 1000 t	na 1 dělníka a směnu v t	celkem v 1000 t	na 1 dělníka a směnu v t
1929	16 548	1,04	22 534	2,04
1930	14 469	1,03	19 160	2,04
1931	13 165	1,06	17 869	2,17
1932	11 032	1,07	15 877	2,23
1933	10 627	1,17	14 968	2,29
1934	10 789	1,21	15 071	2,29
1935	10 894	1,26	15 114	2,33
1936	12 233	1,35	15 949	2,39

Zatímco se neustále zvyšuje výkon, snižují se hornické mzdy. V těžbě kameného uhlí klesly mzdy z 3367 mil. Kč v r. 1932 na 293 mil. Kč v r. 1935, v těžbě hnědého uhlí z 230 mil. v r. 1932 na 201 mil. v r. 1935. Toto ožebračování horníků si uhlobaroni mohli dovolit proto, že v tomto odvětví zůstává i po krizi velká nezaměstnanost; v r. 1935 je v hornictví a hutnictví 51 400 nezaměstnaných.

V průmyslu kovodělném je situace o něco lepší, avšak i stoupání výroby pokračuje velmi pomalu. V půli r. 1935 činí výroba pouze 58,2 % úrovně r. 1929. Teprve koncem r. 1936 následuje vzestup jako následek intenzivního zbrojení, na kterém tehdejší československá vláda nešetří výdajů, protože ví, že tím chrání především svoje zájmy. Jak stoupají v ČSR výdaje na zbrojení, o tom svědčí následující údaje.¹⁰

Výdaje na armádu v miliónech Kč			
r. 1934	r. 1935	r. 1936	r. 1937
1212	1280	1340	1360

Je nesporné, že zbrojení mělo určitý kladný vliv na oživení výroby, hlavně v průmyslu kovodělném a chemickém. Avšak na druhé straně mělo zbrojení negativní vliv na rozvoj jiných průmyslových odvětví, hlavně lehkého a spotřebního průmyslu, a také na stavebnictví. Není těžké pochopit, že vláda, která investovala tak velké sumy peněz do zbrojního průmyslu, nemohla věnovat patřičné investice výstavbě tzv. civilních odvětví, škol, bytů apod., protože k tomu nestačily finanční prostředky. To se také odráží v těžbě kamene a zemin, která v r. 1934 dosahuje 46,8 % úrovně r. 1929, a v lednu r. 1935 klesá na polovinu této již beztak nízké úrovně a v únoru téhož roku klesá úroveň těžby na 14,3 % r. 1929. To znamená, že se stavební činnost téměř úplně zastavila. Situace je zde v r. 1935 značně horší než v době krize.

Jak náš stát „pečoval“ o rozvoj stavebního ruchu v r. 1934, dokazuje následující srovnání s r. 1933, tj. s rokem nejhlubší krize.

Stavební podpory v r. 1933—1934¹¹

Rok	Domy	Byty v domech	Celkový uznávaný náklad v Kč	Zaručené zápujčky v Kč
	jímž byla udělena podpora			
1933	2169	5615	397 304 647	156 212 615
1934	386	1971	109 810 672	52 974 030

Stavební ruch v r. 1933—1934¹²

Rok	Přírůstek		Přírůstek bytů	
	obytných domů	staveb	absolutně	na 1000 obyvatelů
1933	3961	4035	15 374	5,13
1934	3641	3701	12 288	4,04

Tyto údaje zároveň objasňují, proč. v r. 1934 bylo ve stavebnictví více než 73 000 nezaměstnaných.

Zbrojení, o kterém jsme se již zmínili, mělo ještě jinou negativní stránku. Aby bylo možno investovat do tohoto neproduktivního odvětví tak velké částky, snažila se vláda vyždímat z pracujících co nejvíce peněz ve formě daní, dávek atp., a to mělo opět vliv na snížení koupěschopnosti obyvatelstva, a tudíž i na rozvoj průmyslu vyrábějícího spotřební zboží.

O vzrůstu daňového zatížení během krize svědčí tato čísla.

Úhrn příjmů spotřební daně (v mil. Kč)¹³

Rok	1929	1930	1931	1932	1933
	1938	1888	2171	2060	2120

Daně se platily z lihu, masa, piva, cukru. V letech krize byly zavedeny daně z droždí, kyseliny octové apod.

Chceme-li odhalit příčiny mimořádně dlouhého trvání krize v ČSR, je nutno se dotknout také tehdejší mzdové a cenové politiky. Začneme z číselných ukazatelů.

Index kartelových cen (1929 = 100)¹⁴

Rok	1930	1931	1932	1933
Cukr	100	100	100	100
Slévárenské železo	100	100	100	97
Kamenné uhlí	100	100	100	83
Koks	100	100	100	86
Tabulové sklo	100	100	102	98

Tabulka ukazuje, jak se čs. monopolům podařilo udržet po celou dobu krize monopolně vysoké ceny, i když výroba klesla téměř na polovinu. Tato tendence je patrna ve všech vyspělých kapitalistických státech (např. v USA a v Německu), v Československu však zůstávají ceny relativně na nejvyšší úrovni. Tak např. v USA klesla výroba tzv. trvanlivého zboží (tj. strojírenství, dopravního zařízení atd.) více než 3krát, kdežto velkoobchodní ceny klesly jen o 20 %. U nás klesly ceny týchž výrobků pouze o 3 %.

Porovnejme si tuto cenovou politiku s politikou mezd.

Mzdy dělníků a úředníků v r. 1929—1934 (v Kč)¹⁵

Rok	Týdenní mzda dělníků	Roční mzda dělníků	v %	Roční mzda úředníků	Pokles v %
1929	126	6552	—	14 765	—
1930	126,3	6562	+ 0,10	14 765	—
1931	122,30	6355	— 3	14 094	— 4,96
1932	115,90	6027	— 8	14 539	— 8,3
1933	109,60	5700	— 13	13 932	— 10,8
1934	107,10	5569	— 15	12 852	— 13

Snížením mezd byli pracující oloupeni od r. 1931 do r. 1934 o 5 miliard Kč. Kromě toho ztratili dělníci a úředníci v důsledku nezaměstnanosti za totéž období více než 17 miliard Kč.

Dalším důležitým faktorem, který u nás brzdil vzestup výroby, byla ta okolnost, že krize průmyslová byla kombinována s obzvláště těžkou krizí agrární, která zasáhla všechna odvětví zemědělské výroby. Značná část drobných zemědělců byla zadlužena a nakonec exekučně vyvlastněna. V r. 1930 bylo v dražbách prodáno 36 719 hosp. usedlostí a v r. 1933 tento počet stoupe na 163 093.

Celková tíha krize byla tak přenesena na pracující rolníky. To se projevilo v nízkých mzdách zemědělských dělníků, ve vysoké ceně půdy a pachtovného. Hodinové mzdy, které činily 60 hal., byly ještě snižovány, byly odbourávány naturální odměny a prémie. V zemědělských podnicích narůstala nezaměstnanost, deputátníci byli masově propouštěni.

Kritickou situaci v zemědělství v krizovém roce 1932 charakterizují údaje o zadluženosti rolníků. Z celkového hypotékárního zadlužení 60 miliard Kč připadlo v té době 33 miliard Kč na zemědělské nemovitosti, z toho 30 miliard na usedlosti do 20 ha, tedy malých a středních rolníků. V průměru na jeden dvůr připadalo 18—20 tisíc Kč dluhu.

V r. 1934 byla vytvořena obilní společnost, jež dostala výhradní právo výkupu domácího obilí a dovozu obilnin a mlynářských výrobků. Tato společnost zmonopolisovala prodej a výkup obilí a tím si vytvořila neomezené možnosti cenového diktátu. Stanovila poměrně nízké ceny za vykupované obilí a zemědělské výrobky a současně zvyšovala cenovou hladinu mouky a potravinářských výrobků.

Jaká byla tehdejší situace na vesnici, doznává ve své brožuře jeden z představitelů agrární strany A. Mayer: „Nekupuje se nářadí ani nádobí, vše se spravuje,

flikuje a drátuje se až na krajní mez upotřebitelnosti, prádlo a šatstvo látá se, až se skoro rozpadává, nového kupuje se co nejméně a i všechny ostatní potřeby omezují se na minimum. Velmi značný pokles spotřeby piva, tabáku a cukru, ale také masa na venkově jsou toho jasnými důkazy.“¹⁶

Výjimečně ostrá agrární krize snížila kupní sílu venkovského obyvatelstva na minimum, a tím i zostrila a prodloužila celkový průběh krize.

Má-li být výklad příčin, hloubky, intensity a mimořádného časového rozpětí krize alespoň v hrubých rysech úplný, musíme se nutně obsírněji dotknout problematiky zahraničního obchodu v tomto období. Začneme opět tabulkou, charakterizující pokles zahraničního obchodu ČSR v době krize.

Zahraníční obchod r. 1929—1934 (v mil. Kč)¹⁷

Rok	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Dovoz	19 962	15 712	11 764	7 487	5 831	6 382	6 738
Vývoz	20 497	17 472	13 118	7 343	5 855	7 280	7 418
Bilance	+ 535	+1 760	+1 354	- 144	+24	+897	+680

Tyto číselné údaje markantně ukazují, jak hrozivá byla situace čs. zahraničního obchodu v době krize. Zatím co v jiných vyspělých kapitalistických státech se pokles zahraničního obchodu v r. 1932 zastavuje, u nás pokračuje pokles i v r. 1933 a ještě v r. 1935 činí obrat zahraničního obchodu pouze asi třetinu obratu z r. 1929.

Československo ztratilo během krize značnou část svých tradičních trhů ve střední Evropě a na Balkáně. Konkurenční tlak ze strany Německa je stále silnější. Německo v tomto konkurenčním boji vítězí, protože vyrábí zboží levněji a je dále s to odebírat ze střední a jihovýchodní Evropy zemědělské výrobky záměnou za vyvážené tam průmyslové zboží; to si nemohlo Československo dovolit jak pro daleko menší počet obyvatel, tak i pro ochranářskou politiku agrární strany. Agrární kapitál, který v té době ovládl čs. celní politiku, právě v období krize prosadil další zvýšení cel na obilí a zavedení cel na dobytek, maso a tuky, čímž znemožnil obchod s Jugoslávií a celým Balkánem. Na asijských trzích je Československo vytlačováno velmi silnou konkurencí japonskou, hlavně pokud jde o obuv, textil a sklo. Nakonec je ČSR ohrožena cizí konkurencí i na vlastním trhu. Japonská textilní výroba nejenže vytlačuje čs. textil ze Švýcarska a Velké Británie, ale uplatňuje se pro svoji láci i na našich trzích.

Proti r. 1929 se v r. 1933 snížil vývoz ČSR do Německa na 26,3 %, do střední a jihovýchodní Evropy na 20,8 %, z toho do Rakouska na 13,4 %, do Maďarska na 14,6 %, do Bulharska na 11,3 % a do Řecka na 20 %. Právě tyto veliké poklesy vývozu do těchto zemí, jež představovaly největší československá odbytiště, způsobily, že pokles celkového československého vývozu je hlubší než pokles celého obchodu světového.¹⁸

Za této situace byla čs. buržoazie nucena hledat nové trhy. Lze pozorovat změnu orientace čs. zahraničního obchodu na vzdálenější země evropské a hlavně na země zámořské. Tato nová odbytiště však nebyla s to ani zdaleka kompenzovat ztrátu dřívějších tradičních odbytišť, což dokazuje následující tabulka.

Vývoz výrobků hlavních průmyslových oborů (r. 1925—1928 = 100)¹⁹

Druh zboží Období	textil	kůže	papír	sklo	hliněné zboží	železo	stroje
1930	89	119	117	94	99	129	111
1931	63	127	99	80	72	99	78
1932 1. pololetí	37	75	60	47	44	38	61
2. pololetí	27	38	59	53	38	30	43
1933 1. pololetí	26	33	47	39	35	33	31
3. čtvrtletí	25	38	50	49	35	34	28
4. čtvrtletí	24	30	54	48	37	37	28
1934 1. čtvrtletí	23	33	43	34	30	48	27
2. čtvrtletí	28	27	52	42	36	47	52
3. čtvrtletí	29	36	52	46	35	53	52
listopad	24		43	43	35	38	34

Tedy ještě na konci r. 1934 dosahuje vývoz textilu pouze 24 % průměru let 1925—1928. Podobně je tomu i u jiných vývozních druhů zboží. Kožených výrobků se v témže období vyvezlo 27 %, papíru 43 %, skla také 43 %, hliněných výrobků 35 %, železa 38 % a strojů 34 %. Kdybychom pokračovali ve zkoumání statistických údajů ještě dále, viděli bychom, že ani r. 1938, tedy těsně před vypuknutím druhé světové války, se náš zahraniční obchod z této pohromy nevzpamatoval a úrovně r. 1929 již nedosáhl.

Taž situace byla ve vývozu zemědělských produktů. I zde ztrácíme během krize většinu svých zahraničních trhů. Jak vypadal odbyt nejdůležitějších vývozních zemědělských výrobků, je vidět z následujícího srovnání.²⁰

Vývoz do ciziny (vagonů)					
	ječmene	sladu	ovsa	cukru	chmele
1929-30	11 453	15 721	5 801	60 582	867
1930-31	13 634	11 777	3 262	57 011	979
1931-32	9 589	8 862	4 005	50 516	807
1932-33	15 952	7 762	13 783	27 955	526
1933-34	5 060	7 287	3 368	16 612	573
1934-35	4 395	6 505	590	19 430	473

Zde vidíme, že vývoz ječmene a sladu poklesl téměř o $\frac{2}{3}$, chmele o $\frac{1}{2}$. Cukru se vyváželo v r. 1935 pouze $\frac{1}{5}$ a ovsu dokonce jen $\frac{1}{10}$ z let 1929—1930. Téměř u všech těchto plodin se pokles vývozu v letech 1933—1934 nejenže nezastavuje, nýbrž pokračuje i v letech 1934—1935.

Vysvětlíme si příčinu tohoto jevu u nejdůležitějšího zemědělského (nebo také potravinářského) vývozního zboží — cukru. Začneme číselnými ukazateli výroby cukru v různých zemích.²¹

Výroba řepného cukru v 1000 t v kampaních							
	1910—14	1924—29	1930—31	1931—32	1932—33	1933—34	1934—35
Československo	1271	1259	1143	815	643	516	626
Rakousko	—	90	150	163	165	170	220
Švédsko	137	1030	187	144	235	305	270
Anglie a Irsko	4		505	290	400	541	625
USA celkem	—		1266	1230	31	1664	1156
Japonsko	753	16	24	27	1435	26	27
Turecko	—	3	16	26	27	73	70

Na této tabulce je nápadné, že v uvedených státech výroba cukru rapidně stoupá, a to i v době krize. To je právě jedna z hlavních příčin těžké krize vývozu a tím také výroby cukru u nás. Z uvedených čísel je patrné, že výroba cukru v ČSR klesla od r. 1929—1935 na polovinu (z 1259 tisíc tun na 626 tisíc tun). Jak uvádí Klimecký, politika soběstačnosti zapustila kořeny obzvláště ve výrobě cukru, a dosáhla zejména v těchto letech pronikavých úspěchů. Cukr je příkladem spotřebního zboží, jehož výroba byla ve velmi četných, dříve odběratelských zemích, zaváděna nebo rozšiřována k získání soběstačnosti. Postupovalo se při tom dvojitou cestou: jednak bylo podporováno domácí řepářství, jednak země prováděly samy alespoň rafinaci cukru a odebíraly z ciziny jen suroviny. Je pochopitelné, že tato politika soběstačnosti nových zemí se děje na úkor starých řepářských a cukrovarnických zemí, dosud dodavatelských, které ztrácejí dřívější odbytiště cukru a jsou nuceny hledat náhradní výrobu; to má zase vliv na jejich celkovou zemědělskou výrobu, zahraniční obchod a celé národní hospodářství.

Největší rozmach ve výrobě cukru vykazují země nové, které cukerní výrobu založily nebo ji rozšiřovaly teprve po válce. Typickým příkladem je tu Anglie s Irskem, kde bylo v poslední předválečné kampani vyrobeno jen 4000 tun řepného cukru, kdežto v kampani 1932—1933 již stokrát více, tj. 400 000 tun, v kampani 1933—1934 již stotřicetpětkrát více, tj. 541 000 tun a v kampani 1934—1935 dosáhla výroba 739 700 tun; tj. stosedmdesátinásobek výroby předválečné. Velký vzestup výroby cukru zaznamenávají také země severské, pobaltské, středoevropské a také balkánské. Země, které provádějí industrializaci, zakládají nejprve průmysl pro výrobu spotřebních statků a cukr je mezi těmito statky na předním místě. Nejen v Evropě, ale také v zámoří se snaží o soběstačnost. Tak nejvíce stoupla výroba cukru v Severní Americe, z asijských zemí v Japonsku, v Turecku a Íránu. Kromě toho rychle roste výroba cukru třtinového.

Podobná situace je i ve vývozu chmele.

Vidíme tedy, že krach zahraničního obchodu měl za následek zostření nejen krize průmyslové, ale i zemědělské.

V další, poslední tabulce, si provedeme srovnání indexů zahraničního obchodu a výroby v 75 kapitalistických státech na jedné straně a Československa na straně druhé a uvidíme, jak mohutně brzdil úpadek našeho zahraničního obchodu celé národní hospodářství.²²

Index vývozu 75 zemí dosahuje v r. 1934 33,8 % úrovně r. 1929 a výroba se již pohybuje na úrovni 90 % r. 1929. Tedy přes poměrně nízkou úroveň vývozu se zde výroba značně zotavuje. Zahraniční obchod zde tedy nemá zdaleka tak rozhodující význam pro výrobu, jako je tomu v Československu, kde nízká úro-

Rok	Svět. obchod 75 zemí		Československý vývoz		Index průmyslové výroby	
	hodnota mil. zl. \$	index vývozu z hodnoty	hodnota mil. zl. \$	index vývozu z hodnoty	světové	československé
1929	31 655	100	607,0	100	100	100
1930	25 343	80,8	517,9	85,3	90,0	89,2
1931	18 014	57,7	389,4	64,2	81,3	80,7
1932	12 313	39,1	219,1	36,1	72,0	63,5
1933	11 203	35,2	173,8	28,6	81,3	60,2
1934	10 776	33,8	183,0	30,1	90,0	66,5

veň vývozu (spolu s jinými faktory, na které jsme poukázali výše) prakticky drží v šachu výrobu, která je v r. 1934 jen o 6,3 % vyšší než v kritickém roce předcházejícím.

Československá buržoazie ve snaze upevnit své pozice na zahraničních trzích uskutečnila zákonem ze dne 17. února 1934 devalvací měny, která měla snížit ceny zboží, vyváženého do ciziny v poměru k měnám ostatních států. Tato devalvace byla provedena převážně v zájmu Anglo-Pragobanky a agrárního kapitálu pomocí státního aparátu a parlamentní většiny. Anglo-Pragobanka byla zainteresována na této devalvací z toho důvodu, že to byl koncern převážně lehkého průmyslu, a tudíž převážně vývozní. Zástupci agrárního kapitálu pak spekovali na devalvací v očekávání, že tím oživí vývoz zemědělské produkce. Předpokládali také zdražení dováženého cizozemského obilí, masa, tuků atd.; tak se měl zmenšit tlak na snižování tuzemských cen zemědělských výrobků.

Devalvace měla nesporně příznivý vliv na zlepšení konkurenčních pozic československého vývozu a tím i na oživení vývozních odvětví československého průmyslu, i když jen na krátkou dobu. Pokračující měnová válka, projevující se četnými devalvacemi téměř v celém kapitalistickém světě, velmi brzy znehodnotila význam první devalvace československé koruny, takže již dva roky poté, v r. 1936, musela být provedena devalvace další.

V praxi se tedy neuskutečnila teorie tehdejšího ministra financí Engliše, který spatřoval příčinu hospodářské krize ve zhodnocení zlata, a ne v základních rozporech kapitalismu.

P o z n á m k y

¹ Obzor národohospodářský, roč. 1931, str. 256.

² Obzor národohospodářský, roč. 1931, str. 366.

³ Tamtéž.

⁴ *Anatol Dobrý*: Hospodářská krize čs. průmyslu ve vztahu k Mnichovu, str. 84 — Praha 1959.

⁵ Statistická ročenka 1936, str. 124.

⁶ Zvláštní obtisk Obzoru národohospodářského č. 6, 1934.

⁷ La production mondiale et les prix 1935—36, 1936—37, Societe des Nations, str. 32 (s vyloučením stavebnictví a elektrárénství).

⁸ Statistická ročenka 1936, str. 60.

⁹ *Anatol Dobrý*: Materiály ke studiu dějin čs. nár. hosp. 1918—45, přílohová část.

¹⁰ Statistická ročenka ČSR, roč. 1935 — str. 224.

¹¹ Tamtéž, str. 300.

¹² Tamtéž, str. 89.

¹³ Statistická ročenka ČSR 1938, str. 309.

¹⁴ Sborník: Za chléb, práci, půdu a svobodu, SNPL 1953, str. 446.

¹⁵ Alois Jedlička: Krise a její důsledky pro ČSR, Praha 1935, str. 27.

¹⁶ Alfred Mayer: Pět let krise na našem venkově, Praha 1935.

¹⁷ Anatol Dobrý: Materiály ke studiu dějin čs. nár. hospodářství, přílohová část.

¹⁸ Vladimír Klimecký: Strukturální změny v hospodářství světovém a československém, Praha 1936, str. 217.

¹⁹ Obzor národohospodářský, roč. 1934, str. 776.

²⁰ Vladimír Klimecký: Strukturální změny v hospodářství světovém a československém, Praha 1936, str. 146.

²¹ Tamtéž, str. 104.

²² Tamtéž, str. 214.

Специфические черты кризиса в Чехословакии, проходившего в рамках мирового экономического кризиса тридцатых годов

Это исследование посвящено разбору причин специфического характера кризиса тридцатых годов в Чехословакии, где этот кризис разразился на год позже, чем в других капиталистических странах, имел более глубокий характер и продолжался еще в то время, когда другие капиталистические страны уже перешли к новой форме развития, к депрессии. Речь идет в основном о том, что в течении всего периода своего существования буржуазия ЧСР зависела непосредственно от внешней торговли. Следствием этого явилось наиболее глубокое снижение уровня производства по сравнению с остальными капиталистическими государствами. Однако на другой стороне как раз это обстоятельство значительно задержало наступление кризиса, так как заказы, договоры на которые были заключены еще перед наступлением кризиса, предоставляли работу ряду отраслей промышленности и таким образом препятствовали снижению производства. Однако в 1931 году уже можно наблюдать резкое снижение внешней торговли, что явилось предвестием катастрофы 1932—1933 гг. Наиболее угрожающей была ситуация в середине 1933 г., когда объем промышленного производства составлял только 60 % по отношению к объему производства в 1929 году.

В Чехословакии промышленный кризис сопровождался особенно тяжелым аграрным кризисом. Покупательная способность деревенского населения в течение кризиса резко снизилась, и это обстоятельство тормозило оживление производства. Далее, ЧСР в течение кризиса потеряла значительную часть своих традиционных рынков в Средней Европе и на Балканах. С азиатских рынков Чехословакия вытесняется сильной японской конкуренцией, это касается главным образом обуви, текстиля и стекла. В то время как в других развитых капиталистических странах снижение уровня внешней торговли в 1932 году прекратилось, в ЧСР продолжается снижение этого уровня и в 1933 году; а в 1935 году оборот внешней торговли составляет только $\frac{1}{3}$ оборота 1929 года.

В этих обстоятельствах должна была чехословацкая буржуазия искать новые рынки. Можно наблюдать изменение ориентации чехословацкой внешней торговли на более отдаленные европейские, а, главным образом, заокеанские страны. Однако эти новые рынки сбыта не были в состоянии компенсировать потерю прежних заграничных рынков. А это было одним из важнейших факторов, который оказал влияние на чрезвычайно затяжной характер кризиса в Чехословакии.

Перевел И. Михек

Die spezifischen Merkmale des Krisenverlaufs in der ČSR

Die vorliegende Studie befaßt sich mit den Ursachen und dem eigenartigen Verlauf der tschechoslowakischen Wirtschaftskrise der 30 er Jahre, wo diese Krise ein Jahr später als in anderen kapitalistischen Staaten ausbrach, tiefer war und noch zu einer Zeit fortdauerte, da die übrige kapitalistische Welt bereits mitten in der weiteren Phase des Zyklus, der Depression stand. Im wesentlichen handelt es sich darum, daß die bürgerliche ČSR während der ganzen Zeit ihrer Existenz unmittelbar vom Außenhandel abhängig war. Dies hatte zur Zeit der Krise den tiefsten Produktionsrückgang von allen kapitalistischen Staaten zur Folge. Andererseits verzögerte jedoch eben dieser Umstand wesentlich den Beginn der Krise, da die noch vor der Krise abgeschlossenen Aufträge für eine Anzahl von Industriezweigen Beschäfti-

gung sicherten und so einen Produktionsrückgang verhinderten. Im J. 1931 ist ein jäher Produktionsrückgang zu sehen, welcher Umstand ein Vorzeichen der in den Jahren 1932—33 erfolgten Katastrophe war. Die bedrohlichste Situation entstand Mitte 1933, wo der Index der Industrieproduktion nur 60 % des Durchschnitts vom J. 1929 betrug.

In der CSR ging die Industriekrise mit einer besonders schweren Agrarkrise Hand in Hand. Die Kaufkraft der Landbevölkerung sank im Verlaufe der Krise beträchtlich, und dieser Umstand wirkte auf die Wiederbelebung der Produktion hemmend. Während der Krise hat die CSR einen beträchtlichen Teil ihrer traditionellen Märkte in Mitteleuropa und auf dem Balkan eingebüßt. Auf asiatischen Märkten wurde die CSR durch die sehr starke Konkurrenz Japans verdrängt, hauptsächlich in Schuh-, Textil- und Glaswaren. Während in anderen hochentwickelten kapitalistischen Ländern der Rückgang des Außenhandels im J. 1932 zum Stillstand kommt, dauert er in der CSR auch im J. 1933 fort und noch im J. 1935 beträgt der Außenhandelsumsatz nur 1/3 jenes vom J. 1929.

Unter diesen Bedingungen wurde die CSR gezwungen, neue Märkte zu suchen. Eine neue Orientierung auf entferntere europäische und hauptsächlich überseeische Länder macht sich bemerkbar. Diese neuen Absatzgebiete vermochten jedoch die verlorengegangenen ehemaligen traditionellen Märkte nicht wettzumachen. Und dies war einer der wichtigsten Faktoren, die die außerordentlich lange Dauer der Krise in der CSR ihren Einfluß ausübten.

Übersetzt von R. Merta